

ÂZERBAYCAN'IN TÜRKLEŞMESİ TARİHİNE UMUMİ BİR BAKIŞ

FARUK SÜMER

Âzerbaycan'ın türkleşmesi tarihi hakkında şimdiye kadar ancak Prof. Zeki Velidi Togan tarafından tetkikler yapılmıştır. Z. V. Togan, gerek *Âzerbaycan Yurt Bilgisi Dergisi*'nde ¹ çıkan *Âzerbaycan*'ın etnoğrafyasına dair makaleler serisinde, gerek *İslâm Ansiklopedisin*'deki *Âzerbaycan* maddesinde ² ve en son olarak ta, *Umumî Türk tarihi'ne giriş* adlı eserinde ³ bu konunun bir çok noktalarını aydınlatmış ve bilhassa Moğol devrinin bu ülkenin türkleşmesi tarihinde ne kadar mühim bir yeri olduğunu göstermiştir.

Bu yazımızda *Âzerbaycan*'daki türk yerleşmesinin ne gibi safhalar geçirdiğini ve bu safhaların belli başlı ne gibi vasıfları haiz olduklarını izaha çalışacağız.

Âzerbaycan'ın türkleşmesi tarihi, başlıca üç mühim devirde tetkik edilebilir:

1— Selçuklu devri.

2— Moğol devri.

3— Moğol devrinden sonraki devir ki, bu sonuncusu Karakoyunlular, Ak -koyunlular ve Safevîler'in tarihini içine alır.

Birinci devir, *Âzerbaycan*'da türkleşmenin başlaması safhasıdır. İkinci devir, inkişafı, üçüncü devir de tamamlanması safhasını teşkil eder.

I. SELÇUKLU DEVRİ

Bilindiği üzere, Oğuz yahut diğer adları ile Türkmenler, Selçuklu İmparatorluğu'nun kurucuları olarak, *Mâverdün-nehir*'den hareketle *Akdeniz* kıyılarına kadar gitmişler ve geniş imparatorluğun muhtelif yerlerine dağılmışlardı. Bu arada onlardan ehemmiyetli kollar da *Âzerbayca*'na gelip bu ülke'de yurt tutmuşlardır.

¹ İstanbul, 1933, sayı 14, 15, 18.

² cild I, s. 100 ve devamı.

³ İstanbul, 1946, s. 189-192, 238-243.

Selçuklu İmparatorluğu'nun, Melikşah'ın ölümünden sonra, her birinin başında hânedan âzasından birinin bulunduğu muhtelif devletlere bölünmesi üzerine, Âzerbaycan, Irak Selçuklu devleti eyâletlerinden birisi olmuştur. Irak Selçuklu devletinin de, ötekiler gibi, askerî bakımdan imparatorluğun kurucuları Türkmenler'den daha çok, diğer Türk kavimlerine mensup *memlûkler*'e dayandığı ve bu devletin emîrlerinden çoğunun onlardan olduğu da bir gerçektir. Bununla beraber, "*Irak Selçuklu devleti tarihinde Türkmenler*" adlı hazırlamakta olduğumuz bir makalede de etraflıca anlatıldığı üzere, fâtihtürkmenler, büsbütün kılıçlarını çıkarmağa mecbur olarak koyun sürülerinin yanına dönmemişlerdir. Türkmenler, diğer Selçuklu devletlerinde de olduğu gibi, bu devletde de, Türk memlûklerinin yanında yine mühim bir askerî unsur olarak kalmışlardır. Onlardan da, devletin, en yüksek mevkilerine yükselmiş ve hattâ devletin siyaseti üzerinde müessir olmuş büyük emîrler çıkmıştır ki, bunlardan birisi Has Beg adıyla tanınmış olan Beg Arslan'dı. Âzerbaycan'daki Oğuz beylerinden birinin oğlu olan Has Beg'in en yakın arkadaşları arasında Hûzistan hâkimi Avşar beyi Şumla da vardı. Yine onun *atabeyliği* veya *beylerbeyliği* zamanında başlıca emîrler arasında görülen Kaymaz oğlu İl-Kavşut'da Türkmen idi. İl-Kavşut, kendisinin de başlıca fâillerinden birisi olduğu, Has Beg'in öldürülmesinden sonra Sultan Mahmud oğlu Muhammed'in en büyük emîrlerinden birisi olmuş, kendisi, kardeşi ve oğulları uzun bir müddet *Zencan*'ı ellerinde tutmuşlardır. Bu Türkmen emîrlere daha birçokları ilâve edilebilir ⁴. Biz sadece misal vermiş olmak için bunları zikrettik.

Selçuklular devrinde, Türkmenler, bilhassa *kuzey Âzerbaycan*'da *Erran* ve *Muğan* denilen bölgelerde, güney Âzerbaycan'da da *Urmiye* gölünün batısında kalan yerlerde ve *Iran Kürdistanı* ile *Şehr-i zor* havalisinde yaşıyorlardı. Güney Âzerbaycan'ın *Tebriz*, *Merağa*, *Erdebil*, *Halhal* vilâyetleriyle *Cibal* yahut *Irak-ı Acem* bölgesinde Türkmen unsuru azdı. Bu sebeple türkleşme, güney Âzerbaycan'da ve kısmen *Kazvin*, *Hemedan* gibi mintakalarda kuzey Âzerbaycan'a nazaran daha geç ve hattâ daha az kuvvetli olmuştur. Adı geçen yerler Selçuklu devrinde umumiyetle *memlûk* ve *memlûk oğlu* emîrlere ıktâ edilmekte idi.

⁴ Bütün bu Türkmen beyleri hakkında, yukarıda hazırlamakta olduğunu söylediğimiz yazıda geniş bilgi verilmiştir.

Bu yerlerde, yukarıda da işaret edildiği gibi, yalnız İl- Kavşut ve oğulları Zencan'a hâkim olmuşlardır.

Türkmenlerin Erran'da güney Âzerbaycan'a nazaran çok daha kalabalık bir halde bulunmaları, bu bölgenin onların kendi hayat tarzlarına daha müsait bir yer oluşundan çok fazla buranın bir uç vilâyeti olmasıyla ilgilidir. Bilindiği üzere Türkiye Selçukluları devletinin uç bölgesinde de Türkmenler pek kalabalık bir halde yaşıyorlardı, ve "Uç Türkmeni" adıyla de ünleri her tarafa yayılmıştı.

Erran'daki Türkmenler'in başlarında bulunan boybeyilerinden bazılarının ikta sahibi oldukları görülüyor. Bunlar ilk önce Erran'a tâyin edilmiş olan Selçuklu meliklerine, sonra da büyük emîrlere bağlı kalmışlardır; Gürcüler'e karşı yapılan seferlere katılırlar ve bu bölgenin onlara karşı korunmasında pek mühim bir hizmet ifâ ederlerdi. Moğollar'ın gelişi arefesinde bu bölgedeki Türkmenler'in sayısı pek fazla artmış ve burası daha o zaman bir Türk ülkesi haline gelmiştir. Bu Türkmenler, Gürcü şehirlerinden *Ahalkelek'e Akşehir* adını vermişlerdi. Dikkate şayandır ki, böyle bir vâkıa da yine aynı zamanda Türkiye'nin Bizans ucunda olmuş ve buradaki Türkmenler de Bizans'ın *Filadelfiya* şehrine *Alaşehir* demişlerdir.

İran Kürdistan'ı ve ona kuzeyde, batıda ve güneyde bitişik yerler, ilk önce Salurlar'ın, sonra da Yıvalar'ın hâkimiyetinde kalmıştır. *Huzistan* ise XII. yüzyılın ortalarından itibaren Avşarların eline geçmişti. *Fars*'da da hemen aynı zamanlarda Salgurlular ortaya çıkmışlardır.

Araştırmalarımıza göre, bugünkü *Sâve*'nin güney taraflarında yaşayan Halaçlar'a dair en eski bilgi, XIV. yüzyılın ikinci yarısına aittir. Mezkûr asırda da bugünkü yurtlarında yaşayan Halaçlar'ın, Celâyirli ve Muzafferliler tarihinde rol oynamış bazı emîrlerini tanıyoruz ⁵. XII. yüzyılın sonlarında cereyan eden

⁵ 775(1373/1374) yılında, bu gün de olduğu gibi, *Sâve* bölgesinde yaşayan Halaçlar'ın başbuğu Emîr Yakub Şah idi. Emîr Yakub Şah, etraftaki diğer bir çok emirler gibi, adı geçen yılda *İsfahan*'a gelen Muzafferliler'den meşhur Şah Şuca'ya arz-ı tebaiyet etmiştir. (Hâfız-ı Ebrû, *Zubdet ut-tevârih*, Fatih ktp., nr. 4371, yp. 158a). Diğer bir Halaç beyi de, Celayir hükümdarı Sultan Hüseyin'in meşhur beylerbeyisi Âdil Aka'nın dayısının oğlu olan Emîr Ahmed idi. Emîr Ahmed, mâhir bir kumandan olarak tanınmıştı ve kendi birliğinin (*koşun*) sancağı'nın rengi de *kırmızı* idi (H. Ebrû, *Żeyl-i câmiut-tevâ-*

hâdiseler arasında Sâve'nin yirmi dört kilometre güneyinde bulunan Âbe (Âve) şehrinin şahnesi olarak bir Halecî'den bahsolunuyor ki, buna ilk defa Z. V. Togan dikkat etmiştir. ⁶

Halecî Kuşta adlı bu şahneden yalnız Râvendî bahseder:

قتلغ ایشانج و سران امرای عراق جریده بیستند بدر شهر آبه خلجی قشطه نام شخنه بوز با دو سه کرد
بذیشان باز خوردند⁷

Fakat, yine bu cümleden anlaşılıyor ki, bu şahnenin maiyeti Kürd olup, bu Halecî, diğer bir kaynakta da teyid edildiğine göre ⁸, bu zamanda *Irak-ı Acem*'de fütuhatta bulunan halifenin veziri İbn ul-Kassab'ın şahnesi idi. Bu kayıtlara binaen bu şahsın bir Halaç Türk'ü olduğu katî olarak söylenemiyor.

Selçuklu devrine ait pek az yer adı tesbit edilebiliyor. Bunda kaynakların kifayetsizliği de bir âmil olabilir. Bu bir kaç tane olan yer adından en mühimmi, adını son zamanlara kadar muhafaza eden *Alıncak* kal'asıdır ki, *Naşvân* civarında olup, adı, *Alınca* şeklinde son Irak Selçuklu sultanı III. Tuğrul zamanındaki hâdiseler sırasında geçmektedir ve galiba bundan da ilk önce Prof. F. Köprülü bahsetmiştir ⁹.

Irak Selçukluları'na ait tarihleri okuyan tetkikçilerin, *Karabeli* şeklinde bir yer adı dikkatlerini çekmiştir. Çünkü *farsça* ve diğer dillere ait pek çok yer adları arasında bunun türkçe olduğu ilk bakışta göze çarpyordu. Gerçekten daima bu adla beraber zikredilen *derbent* kelimesi, onun okunuş ve mânasında pek şüphe bırakmıyordu. Böylece *Karabeli*, *Bağdad*'tan *Merağa* giden ana yolda, Dinever ile Merağa arasında sarp yerlerde bulunan bir geçidin türkçe adı idi ¹⁰ Nitekim XIV. yüzyılda Türkiye'de de *Divriği*

rih-i Reşîdî, Tahran, 1317 h. ş, s. 207-208). Ebu Bekr-i Tahranî'nin bir kaydından, XV. yüzyılın ikinci yarısının başlarında Fars'da da Halaçlar'ın yaşadığı anlaşılıyor (Diyâr-i Bekriyye, yp. 108 b).

Sâve Halaçları'nın bugünkü durumları ve bu Türk teşekkülünün diğer yerlerdeki hayat ve faaliyeti hakkında, Köprülü, *Halaç* maddesi, İ. A, V, s. 109 ve devamı.

⁶ *Âzerbaycan etnografyasına dâir*, Âzerbaycan Yurt Bilgisi, sayı 15, s. 104.

⁷ *Rahat us -sudur*, neşreden M. İkbâl, (GMNS), 1921, s. 378.

⁸ İbn ul -Esîr, el-Kâmil, Mısır, 1301, XII, s. 52.

⁹ *Alıncak* maddesi, İslâm Ansiklopedisi, I, s. 302-304.

¹⁰ Meşhur Selçuklu tarihçisi İmad ud-din İsfahânî, eserinin bir iki yerinde bu درشد القراطی den bahseder (Bundarî, *Zubdat un nusra*, Mısır 1318,

havalisinde bir *Karabel* vardı ki, Sivas-Kayseri hükümdarı Kadı Burhanuddin, Akkoyunlu beyi Kara-Yülük tarafından burada öldürülmüştür ¹¹. Bu Karabeli yanındaki derbent kelimesinin bulunuşuna gelince, müelliflerin türkçe bilmemelerinden dolayı bunu tabii görebilirdik. Fakat bu ismi başka bir şekilde izah etmek daha makul olacaktır ki, Z. V. Togan da buna işaret etmiştir.

Bilindiği üzere, Selçuklular'ın geldiği sırada *Şehr-i zor*, *Kirmanşah* ve *Dakuka* havalileriyle bunlara civar yerler Kürd Annâz oğulları'nın ellerinde idi. 495 (1101) yılında bu beyliğin henüz zaptedilmemiş topraklarından mühim bir kısmı, çağdaşları olan birçok Türkmen beyleri gibi, kendi hesabına faaliyette bulunan bir Salur beyi tarafından zaptedildi. Bu Salur beyinin adı da aynı kelimeyle gösteriliyor ¹². Kelime bir geçit adı olarak çok daha sonraki hâdiseler münasebetiyle zikrediliyor. Bu mülâhazaya binaen bu geçit, bu Salur beyinin adını veya lâkabını taşımaktadır. Bu sebeple onu türkçe bir coğrafya deyimi gibi değil, bir kişi adı veya belki de bir lâkab olarak okumak gerekmektedir. Bu geçidin bulunduğu bölgede yine adını şahıslardan almış diğer bazı geçitler de vardır: *Derbend-i Zengi*, *Derbend-i Tâc Hâtun* ¹³. Fakat Selçuklular'dan sonra bizim geçidin adından hiç bahsedilmemektedir. Bu husus şüphesiz onun yeni bir ad almış olmasından ileri gelmiştir.

XIII. yüzyılın ilk yarısının ortalarında, yukarıda da işaret edildiği gibi, bilhassa Erran'daki Türk nüfusu pek fazlaşmıştı. Nüfusun ekserisini teşkil eden Türkmenler'in yanında Celâl ud-din Harizmşah ile birlikte gelmiş Kañlı Türkleri de vardı. Bunlar ile kavmi akrabalığı olan Kıpçaklar da *Demirkapı* yoluyla Selçuklular zamanında Azerbaycan'da görünüyorlardı. Fakat onların gayesi

s. 181, 221, türkçe tercümesi Kıvamud din Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları tarihi*, Türk Tarih Kurumu, 1948, İstanbul, s. 182, 221. İndeks'de -s. 283- ikincisi yanlış olarak ayrı bir yer adı ve *Karatüleli* şeklinde gösterilmiştir; İmadüd din'den naklen, *Ahbar ud - devlet is Selçukiyye* (nşr. M. ikbal, Lahur, 1933, s. 115, 142) ve Ravendi'de (Zahîr-i Nişaburi'den naklen, s. 233, 283), bu geçit'den aynı imlâ ile bahsediler. İbn ul Esîr'de (XII, s. 27) de yine bu kelime bir yöre'nin adı olarak zikredilir.

¹¹ Ebubekr-i Tahranî, *Diyâr-i Bekriyye*, yp. 16a.

¹² İbn ul Esîr, X, s. 144. Tafsîlât, Irak Selçukluları devrinde Türkmenler adlı, hazırlamakta olduğumuz makalededir.

¹³ Hamdullah Müstevfî, Nuzhet ul-kulub, nşr. G. Le Strange, (GMS), Leyden, 1915, s. 107.

ırkdaşlarının yanında Erran'da yurt tutmak ve Selçuklu hizmetinde bulunmak değil, çok defa Gürcüler'in müttefikleri sıfatıyla Türk topraklarına akınlar yaparak ganimet elde etmekte. Kıpçaklar bir defa böyle bir maksat ile yani Erran'da yurt tutmak gayesiyle Moğol istilâsı sırasında (619-1223 yılında) kuzey Âzerbaycan'a gelmişlerse de¹⁴, oradaki valinin dirayetsizliği yüzünden bu da mümkün olmamış ve Kıpçaklar perişan bir halde geri dönmüşlerdir. Son Selçuklu sultanı Tuğrul'un Atabey Kızılarıslan'a karşı mücadelesinde yardımını gördüğü Kıpçak oğlu İzzuddin Hasan adlı bir emir vardı. Bu emîr Sultan Mes'ud devrindeki Şehr-i zor hâkimi Arslantaş oğlu Emîr Kıpçak'ın torunundan başkası değildir. Emîr Kıpçak ise taşıdığı adın aksine olarak Kıpçak değil bir Türkmeni¹⁵ ve İzzuddin Hasan'ın askerleri de, bazı kaynaklarda ifade edildiği gibi¹⁶, Türkmenler'den ibaret idi. Netice

¹⁴ İbn ul Esîr, XII, s. 186-188.

¹⁵ Prof. Z. V. Toğan, İzz ud din Hasan b. Kıpçak'ın, buradaki Kıpçak kelimesine bakarak, Kıpçaklar'dan bir bey olduğunu sanmış ve bilhassa buna dayanarak da Kıpçaklar'ın, Selçuklular zamanında, kalabalık bir halde, Âzerbaycan'da yaşadıklarını ileri sürmüştür (*Âzerbaycan maddesi*, İ.A.,II, s.102; *U. T.T. giriş*, s. 191). Halbuki son Irak Selçuklu sultanı Tuğrul'un kayın biraderi olan bu Emîr İzzuddin Hasan, *Şehr-i zor* ve çevresinin hâkimi, Emîr Kıpçak'ın torunu idi. Babasına gelince onun da Yakub adını taşıdığını biliyoruz (İmad ud-din İsfahani, *Kitab ul-feth-il Kussî*, nşr. Landberg, Leyden, 1888, s. 234-235; yine aynı müellifin *el-Bark uş- Şâmî* adlı eserinden naklen Ebu Şâme, *er-Ravzateyn*, Mısır, II, s. 138). Emîr Kıpçak ise, adının aksine olarak, Kıpçaklar dan değil Arslantaş adındaki bir Türkmen'in oğlu idi:

في هذه السنة ملك اتابك زكي شهر زور و اعمالها وما يجاورها من الحصون وكانت بيد قفجاق بن ارسلان تاش التركاني وكان حكمه نافذا على قاصي التركان ودانهم وكنته لاتخالف يرون طاعته فرضا فتجأى الملوك قصده ولم يتعرضوا لولايته . . . (İbn ul-Esîr, el Kâmil, XI, s. 34-35). Yine aynı müellif *Musul Atabegleri tarihinde* de (R. H. O, deuxième partie, s. 102). bunu açıklıyor:

كانت قلعة شهر زور و اعمالها وما يجاورها من البلاد والجبال في يد قفجاق بن ارسلان تاش التركاني . . . كیفچاق'ın ölümünden sonra, onun elinde bulunan yerler, kendi adıyla (*Vilâyet ül-Kıfçakiyye*) anılmıştı (Ebu Şâme, gösterilen yer). Kitab-ul'-İnbâ'da (Fatih, nr. 4189, 150a) Türkmen Kıpçak, Hille Emiri Dübeys'e karşı Abbasî halifesi Müsterşid'e yardım eden Türk beyleri arasında zikrediliyor :

فقدم عليه السعدي من واسط وزكي بن اق سئقر من البصرة وطغان ارسلان من ديار بكر ونحو سائق ونحو بوقه و قفجاق التركاني واخوته واجتمع ببغداد اثنا عشر الف فارس .

¹⁶ Meselâ, Ahbar ud devlet -is Selçukiyye de (s. 178-179), şu cümle vardır:

وأما السلطان طغرل فإنه مضى من اصفهان الى اذربايجان وانضم الى عزالدين حسن بن قفجاق وكثفت مجموعهم وكان معهم خمسون الف من التركان . . . Yine orada, bunun gibi diğer bazı sözler de görülmektedir (179-180).

olarak kuzeyden *Demirkapı* yoluyla Selçuklu devrinde Âzerbaycan'a Kıpçak kitlelerinin gelerek yurt tuttuklarına dair kat'î bir bilgi elde edilemiyor.

Moğol istilâsı üzerine, Âzerbaycan'da bulunan Türkmen ve Harizmlî Kañlılar *doğu Anadolu*'ya kaçmışlar ve istilânın oraya da gelmesi üzerine Suriye'ye gitmişlerdir. Moğollar'ın Hülâgü'den Ebu Said Han devrine kadar olan kuvvetli zamanlarında Âzerbaycan'da Türkmenler'in mevcudiyetine dair şahsen bir kayde rastgelemedik. Göçebe Türk illeri arasında cereyan eden mücadelelerde mağlub tarafın toptan yurdunu bırakarak başka bir tarafa gitmesi eskidenberi olagelen bir hâdisedir. Nitekim Moğollar İran'daki hâkimiyetlerinin ilk zamanlarında *Fars*'ı istilâ ve işgal etmedikleri için oralarda bir miktar Türkmen kalmıştı ve moğol devri kaynaklarında onlara işaret edilir¹⁷. Bununla beraber her türlü ihtimali düşünerek sayıca az bir Türkmen zümresinin Moğollar'ın tabiiyetini kabul ederek Âzerbaycan'da ve ona yakın sayıda diğer bir Türkmen zümresinin de *doğu Anadolu* ile *Elcezîre*'de kalmış olması mümkün görülebilir.

II. MOĞOL DEVRİ

Moğol devri ile ilgili başlıca kaynakları okuyanlar Selçuklu devrine ait eserlere karşılık bu kaynaklardaki *türkçe* yer adlarının çokluğuna hayret ederler. Bu yer adlarının mühim bir kısmı daha Abaka devrinden itibaren zikredilmektedir. Bunlardan bazıları Moğollar'dan önceki devre ait olabilir. Meselâ bugün *Ermenistan*'a dahil olan *Gökçegöl*'ün adına *Kökçe teñiz* şeklinde daha Abaka devrinde tesadüf edilmektedir¹⁸. Van gölü kuzeyindeki *Aladağ* ise Hülâgü zamanında malûmdur¹⁹. Fakat bunların Moğollar'dan önce var olduğuna dair hiçbir bilgimiz yoktur. Gerçi *Aladağ*

¹⁷ Olcaytu zamanında *Fars* da bir Türkmen ulusu (haşem-i Türkmen) vardı (Abu'l Kasîm-ı Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu*, Ayasofya ktp., nr. 3019, yp. 204a, 205b). Şebankâreî'de *Mecma ul-ensab*'ında (Süleymaniye, Yenicami ktp, nr. 909), *Fars* Türkmenleri'nden bahsediyor. *Tarih-i güzide*'nin sonundaki *Muzafferliler tarihi*'ne göre, Çobanlılar zamanında *Fars*'daki Türkmen askerinin emîri Celâlüddin Tayyibşah idi (s. 637). Bir de yine Türkmen beylerinden Emîr Salgur Şah vardı ki, bu emîr, Şeref ud dîn Mahmud Şah İncü'nün oğlu Emîr Şeyh Ebu İshak'ın halasının oğlu idi (aynı eser, s. 662).

¹⁸ Reşidüd dîn, *Câmi ut-tevârih*, nşr. K. Jahn, Prag, 1941, I, s. 30.

¹⁹ Reşidüd dîn, nşr. Quatremaire, Paris, 1836, s. 584.

adı işaret edildiği gibi, Hülâgü zamanında geçiyorsa da, Merağa güneyindeki *Zerine rûd*'un moğolca isimleri olan *Cagatu* ve *Tagatu* adları da aynı ilhan devrinde zikrolunuyor ²⁰. Böylece Hülâgü ve bilhassa Abaka'dan itibaren görülen yer adlarının bir kısmı *türkçe* ve bir kısmı da *moğolcadır*. Hülâgü ve Abaka hanlardan itibaren *türkçe* ve *moğolca* yer adlarının yan yana bulunması, İran'a Moğol bayrağı altında gelenlerin *ırkî* menşeleri hakkında da bize bir güzel fikir veriyor. Buna göre fâtihterin bir kısmı *moğolca*, bir kısmı da *türkçe* konuşmakta idi. Zaman daima *türkçenin* lehine çalışmış olmakla beraber iki dilin yan yana mevcut oluşu, Ebu Said Bahadır Han'a kadar devam etmiş olsa gerektir. Nitekim Olcaytu zamanında âlim bir şair bu ilhan'a her biri bir dilde yani *moğolca*, *türkçe*, *arabça* ve *farsça* yazılmış dört kaside sunmuştu ²¹. Türkçenin gittikçe ehemmiyet kazandığı şuradan da anlaşılıyor ki, Gazan Han devrinden itibaren *beg* unvanı, İran'da bugüne kadar muhafaza edilen imlâsiyle, *noyan* unvanının yanında yer almış ve *beylerbeyi* unvanı da kullanılmaya başlanmıştır. Irak Selçukluları'nda, Türkiye Selçukluları'nda olduğu gibi, *beylerbeyi* unvanının kullanıldığına dair şahsen bir kayda tesadüf edemedik. Bu sebeple bu unvanın İlhanlılar'a tâbileri olan Türkiye Selçukluları'ndan geçmiş olması mümkün olabilir. Müverrih Vassaf, Emîr Çoban'ı çok defa Çoban Beg olarak zikreder ²².

İran'a Moğol bayrağı altında gelen fâtihterin *türkçe* konuşanlarını *ırkî* bakımdan önce iki kümeye ayırmak mümkündür: Öz Türkler ve Türkleşmiş Moğollar. Öz Türkler'in başında Uygurlar'ın geldiğine, diğer bir deyişle Uygurlar'ın Öz Türkler'in pek mühim bir kısmını teşkil ettiklerine ve onların İran'a yalnız sivil devlet memuru olarak az sayıda değil, çokluk gelmiş olduklarına dair delillerin mevcut olduğunu söyleyebiliriz.

Olcaytu Han'ın yirmi beş büyük emirine ait kendisinin tarihini yazmış olan Ebul Kasım-i Kâşanî'nin eserinde bir liste vardır. Bu listede Uygur beyleri sayı itibariyle Moğol ve diğer Türk emirlerinden daha fazla bulunuyor. Şöyle ki, bu listede adları geçen yirmibeş büyük beyden sekizi, listenin tetkikinden anlaşıldığına

²⁰ Aynı eser, s. 416; Jahn, I, s. 6, II, 28.

²¹ *Tarih-i Olcaytu*, yp. 211a.

²² Bombay, 1269, s. 284, 410, 411, 470, 619.

göre, Uygurdur ²³. Bu Uygur beylerinin başında Emir Sevinç Aka'yı zikretmek gerektir. Veliahd Ebu Said'in atabeyi olan Sevinç, Ebu Said'in ilhan olması neticesinde en büyük emir olmuştur. Onun nikris'ten vefatı üzerinedir ki, Çoban Bey istediği gibi hareket etmek imkânını bulmuş ve bu arada hâmisiz kalan Müverrih Reşidüddin de öldürülmüştür. Sevinç, Reşidüddin'in hâmisisi idi ²⁴. Sevinç'in kardeşi Öğrünç, en mühim Uygur tümeninin başında olarak Ebu Said ve sonra Arpa Han'ın başlıca emirlerinden birisi olmuş ve bu sonuncunun tahtını ve hayatını kaybetmesinde Ali Pâdşah'dan sonra mühim bir rol oynamıştır. ²⁵

Diğer meşhur bir Uygur emiri de müverrihlerin müttefikan fazilet ve dirayetinden bahsederek öğdükleri, Esen Kutluğ'dur.

Bu emîre dair verilen şecereden onun aynı zamanda pek asil bir aileden geldiği anlaşılıyor ²⁶. Esen Kutluğ, Sevinç ile beraber Olcaytu'un yarlıklarında adı zikredilen beş emir arasında bulunuyordu ²⁷. Onun 718 yılı Şaban ayında (Ekim-1318) ansızın ölümü, Ebu Said Bahadır Han'ı pek muztarib etmişti ²⁸. Mevkii oğlu Mahmud'a verilmiştir ki, nâşir ve tetkikçilerden birçokları bu baba oğlu çok defa birbirine karıştırmışlardır. Esen Kutluğ

²³ Tarih-i Olcaytu, yp. 139a

²⁴ Hafız-ı Ebrû, Z.C.T. Reşidi, s 78; Şebankâreî, (yp. 261b), Emir Çoban'dan bahsederken Sevinç'e de temas ediyor:

تا وقت که سونج بقشى سرور قبائل اويغور بود وراه آتابكى سلطان داشت در قيد حيوته بود امير جوان
اگرچه امير الامرا بود درکار شروعى نمى پيوست

²⁵ اگرچہ بقشى برادر امير سونج مذکورکه اميرى قدیم است برسالتي پیش علی باشا فرستاد [Arpa han] وریغ باسئالت نیش وگفت برو واورا فارغ کن واسئالت ده اگرچہ چون بدیار علی باشا رسید [gönderiyor] عظمت اورای حد دید و نیز قضاء خدای جنین رفته بود اگرچہ با علی باشا بیعت کرد وگفت تو با من بیاکه لشکر تو همه قبایل اویغور اند و با تومانی که من دارم هم جنس اند و چون روز مصاف باشد همه از لشکر اربا جدا شویم این بیعت و عهد استوار کردند . بس اگرچہ با لشکر تومان اویغور که در اهتام او بود قرار نهاد که نصرت علی باشا کند و امیر محمود بسر ایسن قتلغ که هم امیر تومان بود با لشکر خود همین قاعده نهاد (Şebankâreî, yp. 269 b)

²⁶ هفتم امیر معظم خسرو عادل معزالدين ایسن قولوق بسر زنگی بن سننا بن طارم بن طفرلبک بن قلچ
Olcayto devrine ait kaynağı sadece bu eser (Tarih-i olcaytu, yp. 139 a) olan H. Ebrû da که den sonra şu ibare ilave geliyor: از استخوان اویغور بود و امیری با رای و فرهنگ و گفایت . . . (Murad Molla, ktp. 1441, yp. 334^a). Esen Kutluğun atalarına ait adlardan bazılarının yanlış istinsah edilmiş olduğu görülüyor.

²⁷ و مدار ملک سلطان اولجایتو محمد بر شیخ امیر بود که نام ایشان در یر لیقها نوشتندی بدین تفصیل :
جوان ، بولاد ، حمین ، سونج ، ایسن قتلغ (Şebankâreî, yp. 257 b.)

²⁸ Hafız-ı Ebrû, Z.C.T. Reşidi, s. 85.

ailesi gölge hanlar zamanında *Hemedan* ile *Kürdistan* bölgelerinin hâkimi idiler ²⁹.

Gazan, Olcaytu, Ebu Said devri Uygur beylerine Moğol kağanlarının Horasan valisi meşhur Görgüz'ün torunları Uygurtay ve Gazan'ı ³⁰, Bayıtmış adlı diğer bir Uygur beyi ile onun kardeşi Suncak'ı ³¹, nihayet Turumtaz ve kardeşleri Sünüktaz (?) ile Eretne'yi ³² ilâve etmek gerektir. Emir Turumtaz Olcaytu'nun, kardeşi Eretne ise Ebu Said'in büyük emîrlerinden idiler. Eretne bilindiği üzere, Ebu Said'in vefatından sonra Türkiye'de bir beylik kurmuştur. Sayısı daha da artırılabilen şu misaller ile Olcaytu ve Ebu Said zamanlarına İlhanlar tarihinde Uygurlar'ın ve daha umumi bir deyişle Türkler'in yükselişi devri demek belki mümkün olabilir.

Yine bu devirde büyük emîr Baybuga oğlu Ali Kuşçu ile kardeşleri Bayıtmış ve İl-Basmış ³³ ve diğer bazı emîrler'de Kıpçaklar'dan idiler.

Ebu Said zamanında Fars hâkimi olup bu hanın en itibarlı emîrlerinden birisi bulunan Şerefüddin Mahmudşah İncu da, müverrih Şebankâreî'ye göre ³⁴, Türk idi. Hattâ aynı müverrih, Mahmudşah'ın, Çoban'ın öldürülmesinden sonra, Ebu Said'in ulus beyi yani beylerbeyisi olduğunu yazıyor ³⁵.

İran'a gelen Moğollar arasında Reşidüddin, Uygur, Karluk, Türkmen, Kâşgar ve Küçeliler'den teşkil edilmiş bir tümenen bahseder. Fakat bu tümen daha Hülâgü zamanında dağıtılmıştı.

Gölge hanlar zamanında *Sâve*'ye bir müddet hâkim olan Şeyh Hasan Karluğ adlı bir emîrden bahsolunuyor ³⁷. Bu kayıt-

²⁹ Şebankâreî, yp. 275b.

³⁰ Reşidüddin, Berezin, s. 150; Tarih-i Olcaytu, yp. 159a.

³¹ Tarih-i Olcaytu, yp. 157a.

³² Aynı eser, yp., 139a, 200a.

³³ Aynı eser, yp. 139a.

³⁴ اورا برادری بود از وی بزرگ تر و اصل ایشان ترکست، نام برادرش امیر مبارکشاه وقدماً حکومت اینجوی فارس داشتند . . . جون امیر جویان نماد امیر الوص بوی مقوض شد و التفتای او در اطراف ممالک روان کشت (Şebankâreî, yp. 268 a)

³⁵ Bundan önceki nota bak.

³⁶ ویک امیر تومان دیگر ملکشاه بود که لشکری از او یغور و قارلق و ترکمان و کاشغری و کوچای جمع کرده بودند و بوی داده جون وفات کرد . . . (Reşidüddin, Berezin, s. 58)

³⁷ امیر شیخ حسن قارلغ - مدتی شهر ساوه را ضبط کرد و از اطراف لشکر ها بدفع او بدینجا رفتند آخر الامر کاشتنان سلطان ولی مستخلص کردند

ların gösterdiği gibi Moğol bayrağı altında İran'a gelen Türkler arasında, pek fazla olmasa da, Karluklar da vardı. Reşidüddin'in bahsettiği bu karma Türk tümeninde yazıldığı üzere Türkmenler'in de adı geçiyor. Fakat bu Türkmenler'e dâir hiçbir bilgi yoktur. Acaba bunlar Karluk Türkmeni mi idiler? Değilse bu Türkmenler sayı itibarıyla herhalde fazla olmamış olsalar gerektir.

Hanlar ve noyanlar idaresinde İran'a gelip türkçe konuşan kümeden bir kısmı da ırkı bakımdan Moğol menşeli olmalıdır. Bunlar da Kay, Yabaku, Çomul, Tatar, Basmil ve saire gibi Kâşgarlı Mahmud zamanında tükleşmek üzere bulunan teşekküller ile Karahitaylar'ın torunları olacaklardır. Bir de türkçe konuşan kümeye dahil olmak üzere, Moğol hanları, şehzadeleri ve noyanlarının nökerleri, köleleri, kabilelerin *unagan-boğulları* yani tâbileri arasında da Türkler'in çoklukla var olduğu kabul edilebilir. İşte, böyle bir durumdan dolayı *türkçe* İlhanlılar arasında gittikçe ehemmiyet kazanmış, moğolca konuşan küme de sonra kendi dilini unutarak türkçe konuşmuş ve türkleşmiştir. Böylece Âzerbaycan'ın Moğol devrindeki türkleşmesi tarihi yanında bir de Moğollar'ın türkleşmesi hâdisesi olmuştur ki, bu hâdiseye birincisi üzerinde tabii müsbet bir tesir yapmıştır.

Hülâgü hânedanı zamanında ki Türk ve Moğol yurt tutması ve yerleşmesinde, eskiden olduğu gibi, kuzey Âzerbaycan başta geliyor. Güney Âzerbaycan'ın bilhassa *Merağa*, *Hoy* ve *Urmiye* gölü havalisinde, *Irak'ı Acem*'de ise *Kazvin-Zencan* arasında kurulan *Sultaniye* şehri ile etrafında ve kısmen de *Rey* bölgesinde yurt tutma, yerleşme ve bunun neticesinde yer adları fazla olmuştur. Yer adları ile ilgili olarak belirtilmesi gereken mühim bir nokta, önce bir yerin *türkçe* ve *farsça* adlarının bir müddet yan yana yaşaması ve sonra *farsça* adın büsbütün bırakılması ve unutulup gitmesidir. Bu hâdiseye ait birçok misaller görülmektedir³⁸.

Mecma'ul ensab zeyli, yp. 285 b). Birde Ahmed Celayir'in emirlerinden Pir Hüseyin Karluk vardı (H. Ebrû, s 236, metinde مارلق) ki, 785-788 (1383-1386) yılları arasındaki hâdiselerde adı geçiyor.

³⁸ Meselâ Kazvin civarındaki *Sumikan* (سوميقان) denilen yere *Ak Hoca* (Hamdullah Mustevfi, Nuzhet ul kulub, s. 173), Sultaniye ile Kazvin arasındaki *Kıhud* (قهود) köyü *Sayın kale* (aynı eser, s. 173), *Penc Enguş dağı Beş parmak* (Aynı eser, 217), yine Sultaniye'ye tabi *Ençrûd* (انچرود) kasabası *Suğurluk* (aynı eser, s. 64, metin de yanlış olarak, ستوروق yazılmıştır) adını almıştı. *Merağa*

Ebu Said Bahadır Han'ın ölümü, konumuz bakımından da bir dönüm noktasıdır. Artık, bu zamandan itibaren, fütühat teşebbüsü bir daha değişmemek üzere İran'dan Türkiye'ye geçmiş ve bunun tabii bir neticesi olarak ta göç hareketi aksi istikamette, yani Türkiye'den İran'a doğru vukubulmuştur. Gerçekten Ebu Said'ten sonra hükümdar olan Arpa han Diyarbekir valisi Ali Pâdşah tarafından öldürülmüş ve İran'da Gölge hanlar zamanı, yahut Beyler devri açılmıştır. Ali Pâdşah Moğol Uyratlar'dan olup ordusunun önemli kısmını da kabilesi mensupları teşkil ediyordu. Şebankâreî'nin sözlerine göre, Ali Pâdşah'ın askerlerinin hepsi Uygurlar'dan idi³⁹. Fakat müellifin bu iddiası, onun Uygur ile Uyrat adını birbirine karıştırmış olmasından neş'et edebilir. ve galiba da öyle olacaktır. Bu husus ne olursa olsun muhakkak olan bir şey varsa o da Ali Pâdşah ordusunun yine oldukça mühim bir kısmının türk olmasıdır⁴⁰. Ali Pâdşah Arpa'ya isyan ederek, Uygur beylerinden Sevinç'in kardeşi Öğrünç ve Esen Kutluğ oğlu Mahmud'un yardımcılarıyla hâkimiyeti eline geçirmiştir. Bu suretle mühim bir Türk Moğol zümresi Diyarbekir ve Musul bölgelerinden Âzerbaycan'a gelmiştir. Fakat Ali Pâdşah'ın ikbal günleri çok sürmedi. Celayir Şeyh Hasan Bey, bazı kaynakların diliyle, Rumiler'in başında Ali Pâdşah'ı yenerek iktidarı eline aldı. Böylece Âzerbaycan'a Türkiye'den yeni bir kitle geldi.

cenubundaki *Zerine rûd*'da moğolca *Cağatu*, bu ırmağın bir koluna da *Tağatu*, *Sefid rûd*'a da, yine moğolca, *Hulan muran* - هولان موران - (Nuzhet ul kulub, s. 217), yani *Kızıl ırmak* denilmiştir. Dikkate şayandır ki, bu Hulan muran, Celayirliler zamanında yerini aynı anlamda olan, türkçe *Kızıl-özen*'e bırakmıştı ki (H. Ebrû, Z.C.T. Reşîdî, s. 229), ırmağın bu türkçe adı zamanımıza kadar muhafaza olunmuştur. Moğolca bir yer adının zamanla aynı mânada ki türkçe yer adına çevrilmesi hâdisesine ait diğer bir misal de Reşidüddin'in şu ibaresinde görülüyor:

و شهبزاده يشموت در چهارم التنج آی هوکار ییل موافق سوم شوال سنه ثلث وستین وستانه بر وفق فرمان بدفع نوقای بر نشست واز آب کز گذشت و نزدیک چغان موران که آرا آقسو میکوبند (nşr. Jahn. I. s. 9)

Reşidüddin'in bu cümlesinden anlamak mümkündür ki, Kür ırmağına dökülen bu küçük *Aksu*, Abaka devrinde *Çağan muran* adını taşımakta olup, Reşid ud - dinin zamanında aynı anlamda olan türkçe adını almıştı. Yine Reşid ud -dîn, (Jahn, I, s. 21), Horasan'daki bir çaya Moğollar'ın *Karasu* dediklerini söylüyor ki, burada onun Moğol adını siyasi mânada kullandığı şüphesizdir.

³⁹ 25 nr. 11 nota bak.

⁴⁰ مردمان او (یعنی علی پادشاه) ترکان و مغولان سخت دل بودند (Şebankâreî, yp. 270 b).

Şeyh Hasan da karşısında pek yaman bir rakip buldu. Bu rakip, meşhur İlhanlı beylerbeyisi Çoban'ın torunu ve Timurtaş'ın oğlu Küçük Şeyh Hasan idi. Küçük Şeyh Hasan da Türkiye'den topladığı bir ordu ile Azerbaycan'a yürüyerek buranın hâkimiyetini Celâyirli Şeyh Hasan'dan alıp onu Bağdad'a kapanmaya mecbur etmiş ve 18 yıl kadar süren Çobanlı hâkimiyetini kurmuştur.

Çobanlı Şeyh Hasan'ın Anadolu'dan getirdiği ordunun mühim bir kısmının Türkmenler'den olduğu ve Çobanlılar'ın, faaliyetlerinde Türkiye Türkmenleri'nden faydalandıklarına dair bazı deliller vardır.

Çobanlı Şeyh Hasan'ın, babası yerine ortaya çıkardığı düzme Timurtaş, Karaçar adlı bir *Türkmen* idi⁴¹. Bu Şeyh Hasan'ın kardeşi ve halefi Melik Eşref'in gözde emirlerinden Beyceğiz, Türkiye Türkmenleri'nden olup, Çoban Salar oğlu Hacı Mehdi'nin oğlu idi⁴².

Çok yukarıda Hülâgü'den Ebu Said'e kadar Moğol devletinin kuvvetli zamanında Azerbaycan'da Türkmenler'in mevcudiyetine dair bir kayıt elde edemediğimizi söylemiştik. Fakat Gölge han'lar yahut İlhanlı beyleri devrinde yukarıdaki bu mühim kayıttan başka, şüphesiz onunla ilgili olarak Muğan ve Erran'da Türkmenler'in yaşadığını da biliyoruz. Bu Türkmenler arasında davarlarının çokluğu ile *Çobanlı* kabilesinin adı geçmektedir⁴³. Bu kabilenin Celâyirli zamanında *Erran*'da yaşadığını gördüğümüz gibi, Timur'a elçilikle giden İspanyol seyyahı Kılavijo da *Erzincan-Trabzon* arasındaki birçok kalelere sahip aynı adta bir kabileden bahsediyor⁴⁴. Bütün bu bilgilerden şöyle bir netice çıkarılabilir:

⁴¹ H. Ebrû, s. 158.

⁴² *Tarih-i Şeyh Uveys*, faksimile nşr. ve ingilizce tercüme, Van Loon, Lahey 1954, s. 174. Beyceğiz, Melik Eşrefin 750 (1349) yılındaki İsfahan seferinde bulunmuş, sonra ondan ayrılarak Fars hâkimi Mahmut Şah İncü'nün oğlu Ebu İshak'ın hizmetine girmişti. Ebu İshak, yiğit bir insan olan Beyceğiz'e ordusunun komutanlığını vermiştir. Fakat, Beyceğiz, Kirman hâkimi Muzaffer oğlu Mubârizuddin Muhammed'in karşısında başarı gösterememiş (753-1352) ve Mubârizuddin Muhammed'in oğlu Şah Şuca tarafından Kirman'da suya atılmak suretiyle öldürülmüştür (*Tarih-i guzide zeyli*, s. 651-652, 658, 659); *Tarih-i Şeyh Uveys*, s. 176.

⁴³ H. Ebrû, s. 190, 245; *Tarih-i Şeyh Uveys*, s. 183; H. Ebrû *Zubdet ut-tevârih*, 377 b.

⁴⁴ Türkçe tercümesi, Ö. Rıza Doğrul, *Kadis'den Semerkand'a seyahat*, İst., I. s. 87.

XIV. yüzyılın ortalarına doğru Türkiye'de *Erzincan* bölgesinde Çobanlı adlı bir kabîle yaşıyordu. Bu kabîle Küçük Şeyh Hasan'ın faaliyetine katılmış ve böylece mühim bir kısmı Azerbaycan'a gelerek Erran'da yurt tutmuştur. Melik Eşref'in gözde emirlerinden Beyceğiz, bu kabîlenin beylerinden birisidir. Bununla beraber bu kabîlenin adını, Çobanlılar'ın hizmetinde bulunduğundan dolayı da almış olmasına ihtimal verilebilir.

Şebankâreî, Moğol-Suldus boyundan geldiğini, diğer kaynaklar ile pek iyi bildiğimiz İlhanlı beylerbeyisi Çoban Bey'in Türkmenler'den olduğunu işittiğini yazmaktadır⁴⁵. Müverrih'in bu sözleri hiç olmazsa Çobanlı ailesinin Türkmenler ile siyasi münasebeti hakkında bir kıymeti haiz olabilir.

Celâyirliler zamanında yani XIV. yüzyılın ikinci yarısında Karakoyunlular, *Musul*'dan *Erzurum*'a kadar uzanan Moğol-Sutaylı ailesinin yurdunu ellerine geçirdikten sonra yine aynı zamanda Azerbaycan'a girmeğe çalışıyorlardı; asrın sonlarına doğru Hoy, Nahçıvan ve Gökçe göl'ün güney taraflarına hâkim olmuşlar ve hattâ vakit vakit Tebriz'e bile girmişlerdir. Fakat Timur'un gelişi onların bu ülkeye hâkim olmak arzusunu biraz geciktirmiştir.

Gölge hanlar zamanı ile Celâyirliler devri, yukarıda da söylenildiği üzere, Azerbaycan'ın türkleşmesinde müsbet bir âmil olmuştur. Bu devirlerde Türkiye'den Türkmenler de dahil olmak üzere, mühim Türk kitleleri Azerbaycan'a gelerek burada yurt tutmuşlardır. Bununla ilgili olarak bu ülkede eski eserlerde adı geçmeyen yeni pek çok yer adları görülmektedir.

Osmanlı bey'i Orhan Bey'in *Eskişehir*'ine mukabil, Çobanlı Eşref'in de Tebriz kuzeyinde, Aras kıyısında bir *Eskişehir*'i vardı⁴⁶. Müteaddit *Karadere*'lerden en tanınmış *Hoy* civarındaki Tebriz'e iki günlük mesafede olan *Karadere* idi⁴⁷. Diğer bir *Karadere* Sultaniye-Erdebil yolu arasında⁴⁸, bir *Karadere* de doğu Anadolu'da idi. Fakat Türkler bütün derelere kara sıfatını vermemiş-

⁴⁵ استماع افتاده که نسب امیرجوبان از تراکمه بود و سالها در خیل امیر قتلغ شاه تویین که گفتیم در حرب کیلان بقتل آمد، می آید (yp. 261 b).

⁴⁶ H. Ebrû, s. 182.

⁴⁷ Şebankâreî, yp. 271; Tarih-i Şeyh Uveys, s. 162; H. Ebrû, s. 153; aynı müellif, Zubdet ut - tevârih, 307b, Karadere Safevî devrinde de tanınmış bir yer idi. (Hasan Rumlu, *Ahsen ut-tevârih*, Baroda, 1932, s. 199).

⁴⁸ H. Ebrû, Zubdet ut tevârih, yp. 306 a.

lerdi. Sultaniye bölgesinde onların bir de Güzel deresi vardı ⁴⁹. Tebriz'in cenub-doğusunda *Ucan* ile *Serav* arasında XIV. yüzyılın ortalarında *İva* adlı bir yer geçiyor ki ⁵⁰, bu yer adı bizim *Tiva* boyu ile ilgili olabilir. *Karabağ* yalnız *Erran*'da değil bir de *Selmas* mıntakasında vardı ⁵¹. Celâyirliler devrinde bir, *Vilâyet-i seksençift*'den bahsedilmektedir ⁵². Bu mıntakanın yerini kat'î bir surette tâyin etmek mümkün olmamakla beraber, hâdiselerin anlatılmasından *Vilâyeti seksençift*'in *Sultaniye*'nin batısında olduğunu tahmin ediyoruz.

779 (1377-1378) yılında *Gökçe göl* cenubundaki *Sürmari* (Surbmari) hâla bu adı taşıyordu. Batı Anadolu'daki *Tripoli* nasıl *Torbali* olmuş ise, ⁵³ *Sürmari* de çok az bir zaman sonra *Sürmeli* olmuştu. Timur müverrihleri, Türkmenler'in elinde bulunan bu kaleyi daha ziyade bu türkçe ismiyle yazmışlardır ⁵⁴. Doğu türkmenleri'nin hayatında pek mühim bir mevki' olan bu *Sürmeli* yahut *Sürmeli çukur*, Osmanlılar'ın gelişine ait hâtıralara da girmiştir.

III. MOĞOLLAR'DAN SONRAKİ DEVİR (İkinci Türkmen devri).

Bu devir de başlıca üç safhaya ayrılır.

I— KARAKOYUNLULAR:

XIV. yüzyılın ortalarında doğu *Türkiye*'de *Erzurum-Musul* arasında siyasi faaliyete geçmiş olan Karakoyunlular, Doğu Türkmenleri'nin mühim bir kısmını etraflarına toplayarak XV. yüzyılın başlarında Âzerbaycan ve Irak-ı Arab-ı, daha sonraları da İran'ın Irak-ı Acem ve Fars eyâletlerini ellerine geçirib büyük bir im-

⁴⁹ Aynı eser, yp. 372a.

⁵⁰ Tarih-i Şeyh Uveys, s. 178.

⁵¹ H. Ebrû, *Zubdet ut - tevârih*, yp. 468a.

⁵² H. Ebrû, s. 205.

⁵³ Bu, P. Wittek'in güzel bir izahıdır.

⁵⁴ Hamdullah Mustevfi (*Nuzhet ul - kulub*, s. 89). *Surmari*; H. Ebrû (Z.C.T. Reşîdî, s. 203) da 778 (1376 1377) yılı hâdiseleri arasında bu şekilde geçiyor. Timur'un müverrihlerinde bu yer adı artık umumiyetle *Sürmeli* olmuştur. (H. Ebrû, *Zubadat ut - tevârih*, yp. 215; Şeref ud - din Ali Yezdî, *Zafernâme*, Kalkutta, 1886, I, s. 399).

Fakat bunların asıl kaynağı olan Nizam-i Şamî'nin *Zafernâmesi*'nde (nşr. Felix Tauer, Prag 1937 s. 99) eskisi gibi *Sürmari* dir.

paratorluk kurmuşlardır. Bu mühim hâdise üzerine Türkiye'nin doğu bölgelerindeki Türkmen aşîretlerinden bir çokları Âzerbaycan'a gelmişlerdir. Bunlar arasında *Maraş* bölgesindeki Ağaçeriler'den de ehemmiyetli bir kol vardı ki, bunların torunları adlarını muhafaza ederek bugün de İran'da yaşamaktadırlar ⁵⁵. Karakoyunlular tarafından vücuda getirilen elli bin evlik Kara Ulus, ilk önce Irak-ı Arab'ta yaşıyordu. Cihanşah zamanında bu ulusun mühim bir kısmı Âzerbaycan'a göçürüldü ki, şimdi onlara ait yer adları hâtıraları vardır. Karakoyunlu adı altında Doğu Türkmenleri'nin Âzerbaycan'a hâkim olarak orada yurt tutmaları bu ülkedeki diğer Türkler'e hiçbir zarar vermemiş, bilâkis Karakoyunlu devletinin kurulma ve inkişafında bunlar da mühim bir rol oynamışlardır. Bu sebeple Âzerbaycan'daki Türkmen olmayan Türk kabîleleri de yurtlarını ve varlıklarını muhafaza etmişlerdir.

2 — AKKOYUNLULAR:

Karakoyunlular altmış yıllık bir hâkimiyetten sonra yerlerini Akkoyunlular'a bıraktılar. Akkoyunlular daha kalabalık bir kitle halinde Âzerbaycan'a geldiler. Bu hâdiseler yüzünden türkleşme hareketi Âzerbaycan'ın sınırlarını aşmış, Irak-ı Acem'e de yayılmıştı. Esasen bu ikinci bölgede de eskidenberi yurt tutma ve yerleşme sahaları vardı ⁵⁶. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan

⁵⁵ Mes'ud Keyhan, *Tarih-i coğrafya-i mufassal-i İran*, Tahran 1311, II, s. 88. Ağaçeriler'e dâir ayrıca bir yazı hazırlamaktayız.

⁵⁶ Moğol devrinde Horasan'da görülen türkçe yer adlarına makalede yer verilmemiştir.

Burada ancak, misâl olmak üzere, aynı devirde *Irak-ı Acem*'de ki bir kaç yer adından bahsedilecektir. Celayirliler zamanında Rey civarında *Sarıkamış* denilen meşhur bir kışlak (H. Ebrû, Z.C.T. Reşidî, s. 235, 256) vardı. Adını zamanımıza kadar muhafaza etmiş olan Sovuk (*Savuc*) *bulak*'da Rey'in batısında bulunuyordu. Yine Rey'in hemen cenubundaki Varamin'de *Aydın* adlı bir kale vardı (H. Ebrû, Z.C.T. Reşidî, s. 216). Timurlular devrinde isfahan civarında *Akız bulak* (اقیز بلق = Ağız Pınarı?) şeklinde bir yer adı görülmektedir (H. Ebrû, *Zubdet uttevârih*, yp. 381 b). Yine Rey havalisinde *Çal gölü* (چال گولی) ve *Koç* adlı bir köy (Nuzhet ul - kulub, s. 54), mevcut idi.

Hemedan bölgesinde yine Moğol devrinde bir çok yer adları görülmektedir. Meselâ, Hemedan civarında, *Ak âbâd* (Nuzhet ul-kulub, s. 72) ve *Ak dağ* (H. Ebrû, s. 162), Saru Kurgan, *Beş parmak*. Hoy havalisindeki Ala kilise ile Kara kilise adlı yer adları da Celayirliler zamanında görülmektedir. Moğollar devrinde en fazla türkçe yer adları, bugün de olduğu gibi, Erran da idi.

Bey'in sarayına gelen bir Venedik elçisi, *Sâve-Sultaniye* yolunda *Auşar* adlı bir kasabadan bahseder ⁵⁷.

3— SAFEVÎLER:

Türkiye'den Âzerbaycan'a Akkoyunlular'dan sonra üçüncü ve hepsinden daha mühim bir göç hareketi olmuştur. Bu hâdise Şah İsmail'in zuhuru ve Safevî devletinin kurulmasıyla ilgili idi. Tam 1500 yılında saklandığı *Gtlân*'dan Türkiye'deki müridlerinin ısrarlı davetleri üzerine *Erzincan*'daki *Sarukaya* mevkiine gelen Şah İsmail, burada Kızılbâş göçebe ve köylü Türkiyeli Türkler'in mühim bir kısmını etrafına toplayarak Âzerbaycan'a dönmüş ve Akkoyunlu beylerini ağır mağlubiyetlere uğratarak Safevî devletini kurmuştur. Çok yukarıda söylendiği gibi İlhan Ebu Said'in ölümünden sonra başta Âzerbaycan olmak üzere İran'ın mühim bir kısmının mukadderatına Türkiye'den gelen zümreler hâkim olmuşlardı ki, bu Kızılbâş hareketiyle bunların sayısı beş veya altıyı bulmuştu. Şimdi elimizde bulunan kuvvetli delillere dayanarak kat'î bir şekilde söyleyebiliriz ki Safevî devletinin kurulması neticesinde Türkiye'den başlayan göç hareketi bundan öncekiler ile kıyaslanamayacak derecede kuvvetli ve devamlı olmuştur. Bu hususta burada tafsilâta girişecek değiliz. Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevî devletinin kurulması neticesinde Türkiye'den İran'a vukubulan göçleri, -tafsilâta girmiyerek- bu göçlerin bilhassa doğu Türkiye bölgelerindeki Türk nüfusunun acınacak bir surette zayıflamasında en mühim bir âmil olduğunu meydana koymak için, ayrıca bir makalede bahis konusu etmiştik ⁵⁸. Bu hususta tafsilât ise, Safevî devletinin kurulmasında en mühim rolü Türkiyeli Kızılbâş Türkler'in oynamış olduğunu ve bu devletin de daha ziyade onlara dayandığını göstermek ve Safevî devletinin kurulmasının İran'da hâkimiyetin bir Türk ilinden diğerine geçmesi vâkiasından başka bir şey olmadığını ispat eylemek gayesiyle hazırlıyacağımız bir eserde bulunacaktır. Yalnız bu hususta bir fikir vermek için Safevî devletinin kuruluşu ile ilgili olarak sadece *Antalya* ve civarı halkından on beş bin atlının çoluk ve çocuklarıyla beraber İran'a gitmiş olduklarını söyleyelim. Bunlar orada *Tekelü* adıyla mühim bir rol oynamışlardır.

⁵⁷ *A Narrative of Italian travels in Persia*, Hakluyt Society, London, 1873. s. 82.

⁵⁸ XV. Asırdan itibaren Anadolu'dan İran'a vuku bulan göçler, Türk Yurdu, Sayı 1 (234), 1954, s. 36- 42.

Sadece göçebe Türkler'in değil köylü Türkler'in de kalabalık kümeler halinde katıldığı ve Türkiye'nin doğu bölgesindeki Türk nüfusunun- bölgenin birçok muntakalarında azınlığa düşecek bir şekilde- zayıflamasında en mühim âmil olan bu sonuncu göç hareketi, buna karşılık Âzerbaycan'daki türkleşme faaliyetinin kat'î bir netice almasını temin etmiştir. Bundan dolayı XVII. yüzyılda İran'ı ziyaret eden Avrupalı bir seyyah, bizim bildiğimize göre ilk defa olarak, *türkçenin Kazvin* yakınındaki *Ebher*'e kadar bütün *batı İran*'da hâkim bir dil olduğunu söylemiş ve şahların *İsfahan*'daki sarayında da *farsça*'dan çok *türkçe*'nin konuşulduğunu işitmiştir ⁵⁹. Aynı asırda Âzerbaycan'a giderken belki farsçadaki bilgisini de ilerletmeyi

⁵⁹ Burada Avrupalı seyyah Chardin'in bu mesele ile ilgili sözlerini aynen kaydediyoruz:

A Ebher, on commence à n'entendre plus parler que persan dans les villes et à la campagne. Avant que d'arriver là, le langage vulgaire est le turquesque, non pas tout-à-fait comme on le parle en Turquie, mais assez peu différent (*Voyages du Chevalier Chardin en Perse*, Paris, 1811, II, s. 385-386).

"Ebher'den itibaren, şehirlerde ve kırdan itibaren yalnız farsça'nın konuşulduğu işitilmeye başlanır. Buraya kadar, halk dili türkçe olup bu dil tamamen Türkiye'deki konuşulan gibi değil de ondan oldukça az farklıdır."

"Le Turquesque est la langue des armées et de la cour; on n'y parle que turc, tant parmi les femmes que parmi les hommes, sur-tout dans les sérails des grands; ce qui vient de ce que la cour est originaire du pays de cette langue, descendant des Turcomans, dont le turquesque est la langue naturelle" (IV, s. 238).

"Türkçe orduların ve sarayın dilidir. Burada bilhassa büyüklerin konaklarında gerek kadınlar, gerek erkekler arasında yalnız türkçe konuşulur. Bu husus, hânedanın bu dilin konuşulduğu ülkeden çıkması ve ana dili türkçe olan Türkmenler'den neş'et etmesi ile ilgilidir".

Chardin, İran'da üç dilden farsça'nın lâtif, arabçanın fasih ve türkçenin de *sahih* (sévère) olarak vasıflandığına işaret ettikten sonra, farsça'nın türkçe'ye *şiiir* ve *âşıkâne* sözler (la fleurette) ve türkçe'nin de farsçaya *kumandanlık* ve *savaşa* ait kelimeler verdiğini kaydediyor (IV, s. 240).

Yine aynı seyyah, bu mesele ile ilgili olarak şu müşahedelerini de yazıyor:

"J'ai observé dans mon premier volume, qu'on parle plus le turc que le persan, dans le royaume de Perse, depuis les frontières occidentales et méridionales jusque bien avant dans la Parthide, et persan dans le reste de l'Empire. J'observerai encore ici, que de même qu'on parle vulgairement le turquesque à la cour de Perse, on parle de même et plus communément le persan à la cour du grand-Mogol et des autres rois Mahométans des Indes, dont la raison est que les grands de Perse étant originaires des peuples belliqueux du Turquestan, qui est la Petite-Tartarie" (IV, s. 241).

düşünmüş olan Evliya Çelebi, buradan mükemmel surette *Âzerî türkçesi*'ni öğrenerek geri dönmüştür ⁶⁰.

Bazı Avrupalı müellifler, Safevîler'in hükûmet merkezlerini Tebriz'den İsfahan'a nakletmelerinin Âzerbaycan'ın türkleşmesinde mühim bir âmil olduğunu iddia etmişlerdir ki, bilâkis hâdisе tamamen tersine olmuştur. Her şeyden önce yukarıdaki Avrupalı seyyahın sözlerinin de ispat ettiği gibi, şahların İsfahan'daki saraylarında hâkim dil türkçe idi. Şah Abbas diğer bir Avrupalı seyyah ile türkçe konuşuyor ve cereyan eden konuşmaları türkçe bilmeyen vezirine tercüme ediyordu ⁶¹. Demek ki şahların İsfahan gibi koyu bir Fars şehrindeki saraylarında bile türkçe hâkimdi. Böyle olmasa dahi hânedan ve onun sarayındakiler ergeç buldukları muhitin şartlarına uymaya mecbur kahlrlar. Nasıl ki, Selçuklu ve ondan sonra gelen Türk ve Moğol hânedanlarına mensup hükümdarların çoğu, muhitin icabından olarak, farsçayı da öğrenmişlerdi. Yani Safevî hânedanı mensupları hiç türkçe bilmeyip -ki buna imkân yoktur- buna mukabil payitahtları *Âzerbaycan*'da olsa idi muhitin tesiriyle türkçeyi öğrenecekler ve Türkleri'in âdet ve davranışlarına alışacaklardı. Bu sebeple Safevîler'in payitahtlarını Tebriz'den Kazvin'e, sonra da İsfahan'a nakletmeleri -ki Osmanlı İmparatorluğu'nun taarruzları sebebiyle buna mecbur kalmışlardı- Z. V. Togan'ın dediği gibi ⁶², *Âzerbaycan türklüğü* için faydalı değil, bilâkis zararlı olmuştur.

"Eserimin birinci cildinde yazdığım gibi İran şahlığında batı ve güney sınırlarından Irak-ı Acem'in içlerine kadar farsça'dan daha çok türkçe ve ülke'nin geri kalan kısmında da farsça konuşuluyor. Şimdi burada şunu kaydedeceğim ki, nasıl İran sarayında avamî olarak türkçe konuşuluyor ise, Büyük Moğol'un (Hind Türk hükümdarı) ve diğer Hind Müslüman hükümdarlarının saraylarında da aynı şekilde ve daha umumi olarak farsça konuşuluyor. Bunun sebebi de, İran'da ileri gelenlerin, küçük Tataristan olan Türkistan'ın savaşçı kavimlerine mensup olmalarıdır."

Chardin diğer bir yerde yine bir meseleden bahsediyor:

"C'est par ce peuple (kızılbaşlar) aussi que la langue turquesque s'est si fort introduite dans la partie septentrionale de Perse, et surtout à la cour, qu, on y parle beaucoup plus Turquesque que Persan (V, s. 301).

"Yine bu kavim (yani Kızılbaşlar) dolayısıyla ki, Türk dili İran'ın kuzey kısmına ve bilhassa saraya esaslı bir şekilde yerleşmiş olup, sarayda farsça'dan çok fazla türkçe konuşulur".

⁶⁰ Evliya Çelebi'nin İran'a yaptığı seyahatların hâtueraları eserinin II. (İstanbul, 1314, s. 227 ve devamı) ve IV. (S. 286 v.d.) cildlerindedir.

⁶¹ Lucien-louis Bellan, *Chah Abbas I*, Paris, 1932, s. 235.

⁶² *Âzerbaycan maddesi*, s. 112.

